

Ismertetés és kommentár

Megjegyzések Richard Rorty ironiafelfogásáról

Az alábbiakban *Richard Rorty: Esetlegesség, ironia és szolidaritás* című könyvének (Jelenkor, Pécs 1994) negyedik fejezetét (*Magánjellegű ironia és liberális remény*) ismertetem. Kritikai kommentárjaimból, melyeket kurzíváltan biggyesztek Rorty tételeihez, elmaradott műveltségről árulkodó álmélkodás olvasható ki. Az amerikai filozófus fogalomrendszere – az ő kifejezésével: szótára – számomra használhatatlan, de ösztönző is egyben. Mivel mostanában Heinével foglalkozom mint a Jób-szituáció ironikus-modern paradigmájával, vágyat éreztem arra, hogy jórészt Heinén nevelkedett ironiámat és ebből építkező fogalmaimat szembesítsem Rorty tökéletesen más kiindulópontú, mélyen átélt és következetes felfogásával.

Az ironikus három kritériuma:

1) Radikálisan és folyamatosan kételkedik a saját szótárában, mert mások szótárai is hatnak rá. – *Ez így igaz.*

2) Tudja, hogy saját szótárának érveivel sem alátámasztani, sem megcáfolni nem tudja a szótárával szemben támadt kételyeket. – *Nem tudja, mert akkor nem érvelne. Rorty érvelenes ugyan (lásd lentebb), de ha szótára tartalmaz érveket, akkor használja is őket, hiszen az érvek csak használatuk folyományaképpen léteznek, valaminek a bizonyítására vagy cáfolatára. De az érvelő persze, ha ironikus, tarthat attól, hogy érvei hatástalannak, vagy más hatást érnek el, mint szeretné.*

3) Saját helyzetéről bölcselkedve nem gondolja, hogy szótára közelebb van a valósághoz, mint másoké. A szótárak közti választás nem döntés értékek között, hanem egy régi felváltása újjal. – *Ha felmerül a szótárak távolsága, illetve közelsége a valósághoz, akkor nem utasítható el köztük az értékmegkülönböztetés. Továbbá: miért bajlódjunk valami új rendszer kidolgozásával, ha még csak nem is törekszünk rá, hogy jobb legyen a réginél? Egyébként Rorty is folyvást értékeli: jobbnak tartja a maga ironikus felfogását ama másiknál, amit ő metafizikusnak nevez.*

Az ironikus ember tudja, hogy újraírással bármi egyformán feltüntethető jó

és rossz színben. – *Vagyis az önkényes feltüntethetőség irrelevánssá teszi az érvényesség dilemmáit.*

Az ironia ellentéte a common sense. Ennek hívei abban hisznek, hogy saját szótáruk eszközeivel minden más szótárt megítélhetnek. – *Az ironikus (például Rorty) is ítélkezik más szótárak felett, legfeljebb kétélybe burkolja a saját ítéletét.*

Metafizikus az, aki meghatározhatónak tartja a fogalmak belső természetét. Tehát hisz abban, hogy a fogalmaknak belső lényegük van. – *Az első mondat szerint a fogalmak belső természete nem határozható meg. A második azt sugallja, hogy nincs is nekik ilyen. Rortynál tehát egybemosódik a fogalmak belső lényegének meglétébe vetett hit azzal a kérdéssel, hogy valóban létezik-e ilyen belső lényeg. Az ismeretelméleti és ontológiai kérdésfeltevés közt eszerint nincs különbség.*

Az ironikus egyszerre nominalista és historicista. Szerinte semminek sincs belső természete, valós lényege. Gyötri a félelem, hogy rossz szótárt választott, és még a rosszság kritériumával sem tud szolgálni. A metafizikus (mint például én) ezt a gondolkodást relativisztikusnak nevezi, és arra fekteti a hangsúlyt, hogy nem a nyelvhasználat mikéntje számít, hanem az, hogy mi igaz. A metafizikusok tehát hisznek valóságos, felfedezendő lényegeketben. – *Amit Rorty metafizikusnak hív, az szerintem (pardon:*

az én szótáramban) objektivista, vagyis olyan – materialista vagy idealista – ember, aki a valóság minőségét függetlennek véli a vele kapcsolatos gondolatok tartalmától és irányától. Éppen ez teszi lehetővé, hogy gondolataira ironikusan tekintsen: az ember erőlködik, hogy megértsen valamit, majd szétpattan a feje, de a kitűzött cél, buzgalmának fittyet hányva, olyan marad, amilyen volt: e meg-nem-felérés komikusabb, mint a feltétlen ignorábilimus.

Az ironikusok számára a „végső szótár” nem „zár ki minden kétséget”. – *Ezzel egyetértek. A „végső szótár” szerintem is csak idézőjelbe tehető, mert ha nem így volna, eljuthatnánk a filozófia végéhez, mint Hegel. Az objektivitás elfogadása nem jelenti azt, hogy vele kapcsolatos ismereteink nem volnának az idők végtelenjéig növelhetők vagy megmásíthatók vagy – talán így a legpontosabb – másítások révén növelhetők.*

A metafizikus számára a filozófia: tudásgyűjtemény fontos dolgokról. Az ironikus szerint az így definiált filozófia kísérlet egy előzetesen kiválasztott szótár használatára és továbbfejlesztésére – olyan szótáréra, mely a látszat és a valóság megkülönböztetése körül forog. A metafizikus a szótár segítségével valamiféle egyetemlegességhez jutna el, az ironikus attól tart, hogy bármely szótárt használ, az csak partikuláris („görög” vagy „nyugati” vagy „polgári”). – *Csak-hogy partikuláris szótárral is eljuthatunk valamiféle egyetemleges világhépig. Sőt csak partikuláris szótárral juthatunk el ide, mert más szótár nem létezik. Az egyetemleges azonban, akárhány objektív elemet tartalmaz is, nem abszolút. Rorty ironiafogalma nem különbözteti meg egymástól az objektív és az abszolút fogalmát. Mindkettő, differenciálatlanul, a metafizikus gondolkodás alkotó eleme.*

A metafizikus egyetért Platónnak Kierkegaard által újrafogalmazott viszaemlékezés-fogalmával, mely szerint az igazság bennünk van. – *Eddig az jellemezte a metafizikust, hogy hitt egy rajta kívül álló, tőle független igazság fogalmában. Most az ellenkezője jellemzi.*

Mivel a metafizikusok szerint sok helyes végső szótárral rendelkezünk, és most már csak a szótárak kontextuális összefüggéseit biztosító kapcsolatokat kell rendezni, a fogalmak tisztázása a laposságok (vagy a metafizikusok szavával élve: intuíciók) rendszerezésével érhető el. Minél finomabb a fogalom, annál több lapossághoz használható. – A „laposság” kifejezés nem fair. Akiket Rorty „metafizikusoknak” nevez, azok szerint a) a világ objektíve összefügg, b) ezeket az összefüggéseket szavaink (szótáraink) legalább részben, fokozódó mértékben felfedhetik. Az intuícióval azonosított „laposság” érv nélkül dezavualja ezt a felfogást.

A metafizikus logikai érvekkel él, az ironikus a szótárak összehasonlításával, szembeállításával. – *Rorty az érvelést mint módszert már műve első fejezetében is elutasítja, mondván, hogy egy régi szótár csak a belőle vett érvekkel cáfolható. Az érdekes, új filozófia „egy meggyökerezedett, de alkalmatlanná vált szótár”-ral szemben új, félig kialakult szótárhoz folyamodna, mely „homályosan nagy dolgokat ígér”. Ezzel persze nem lehet vitázni. Megjegyzem azonban, hogy a logikai érvek használhatóságának elvitatásából sem hiányozhatnak a logikai érvek. Szerintem e módszertani kérdés kapcsán egyetlen konkrét esetben sem kerülhető meg egy „lapos” szempont: az érvek és összehasonlítások minősége és milyensége. Azt a gyanúmat sem titkolom el, hogy a logikai érvek is lehetnek ironikus kicsempésűek, és az összehasonlítások is „metafizikusak”.*

A dialektika kísérlet arra, hogy szótárakat játsszunk ki egymás ellen, és ne csupán mondatokat vezessünk le egymásból. – *Ismét felmerül a kérdés: van-e valami a szótárak és a mondatok mögött, és ha igen, micsoda. (Micsoda, ha nem valóságselemek.)*

Hegel dialektikus módszere nem argumentatív eljárás, hanem irodalmi képesség arra, hogy terminológiaváltoztatással meglepő alakváltozásokat hozunk létre. – *Ismét: az alakváltozás nem jelent-e tartalmi változást? Az irodalmi képesség fogalma sem kötődik pusztán az*

alakhoz vagy alakváltoztatáshoz. Maga Hegel vallja, mint köztudomású, hogy „Az eszmének mint tartalomnak a beteljesülése ezért éppúgy a forma beteljesüléseként is megjelenik; és megfordítva, a művészi alakzat hiányosságai egyszerűsmind ama eszme hiányosságainak bizonyulnak, mely a külső megjelenés belső jelentőségét biztosítja, és amelyben ő maga megvalósul.” Jó példa ez arra, hogy miként hoz létre Hegel terminológiaváltoztatással meglepő alakváltozást, mely azonban argumentatív módon tartalmi változás eredménye és előidézője is egyben.

Morális tanácsadók, az irodalomkritikusok segítségével az ironikusok kikerülnek az egyetlen szótár használatának csapdáját, és egymásnak ellentmondó könyveket csodálhatnak. – Oké. De mégis mindegyiket a saját rendszerükön szűrik át.

Az ironikusok szerint a fölöttébb kívánatos liberális szabadságjogok, a politikai szabadság fennforgása esetén az igazság és a jóság gondoskodni fognak magukról. – *Elfogadhatatlanul optimista feltételezés. A politikai szabadság nem zár ki egy olyan méretű társadalmi egyenlőtlenséget, melyben sem az igazság, sem a jóság nem rúghat labdába. A magyarázat során később belefoglalja a békét, a jólétet és a szabad időt a szabadság fogalmába, de nem bizonyítja be, hogy az egyenlő szabadság osztálytársadalomban lehetővé teszi-e mindenki számára a jólétet és a szabad időt. (Az „osztálytársadalom” szó helyett mondhatnám, hogy „korunkban” vagy „a globalizáció korában” stb. De mivel sok konzervatív és liberális tökfész szeretné hinni, hogy a szovjet típusú társadalmak bukása az osztályok fogalmát is megbuktatta, kitartok provokatív terminológiám mellett, annál is inkább, mert eléggé pontos.)*

Az ennek nincs központja. Ebből egyebek közt az következik, hogy csak vélekedések és vágyak különféle szövődékei léteznek. Így hát csak egy lényeges politikai ismérv marad: a meggyőzés és az erőszak különbözősége. – *Ha nincs az ennek központja, akkor a meggyőzés esetleges és komolyabb következmények nélkü-*

li, az ébenben végbemenő változások jelentéktelenek vagy visszájukra fordíthatók. A legtöbb ember esetében ez konformizmusra készítető korunkban így is van. De akiknek – mint például a Rorty értelmében vett ironikusoknak – a legfontosabb: önnön személyiségük kifejtése, azok fejlődésük eredményeképpen, specifikus, csak rájuk jellemző anyagcserét bonyolítanak le a világ dolgaival, és ez a „csak rájuk jellemző” jelleg egy benső, változékonyságában is szilárd mag (központ) nélkül nem jöhetne létre, és nem maradhatna fenn.

A társadalmakat a közös szótárak és a közös remények tartják össze, a szótárak pedig a reményeken élőködnek, mivel alapvető feladatuk, hogy elmagyarázzák, milyen kárptólás várható a jövőben a jelenlegi áldozatokért. – *Itt különösen nyilvánvaló, hogy minden a „szótárak” fogalmának értelmezésén múlik. Ha a „szótár” olyan absztrakció, mely magában foglalja a benne feltalálható szavak jelentését is, akkor a definíció arra a közhelyre szűkíthető, miszerint a társadalmat a közös ismeretek, a kultúrának és civilizációnak mindenkire kiható jellegzetességei, és az ezekből leszűrhető valós és illuzórikus perspektívák tartják össze. De hogyan szoríthatunk e meghatározásban helyet az érdekek (érdekegyezések és érdekellentétek) fogalmának, mely szintén összetartó erő? Csak úgy, ha az érdek szónak is szerepet juttatunk a szótárban.*

Legyen olyan liberális kultúra, melynek nyilvános retorikája nominalista és historicista, de ne legyen olyan kultúra, melynek retorikája ironikus. Az ifjúság nem szocializálható úgy, hogy folytonosan kétségeket ébresztünk benne a saját szocializációs folyamata iránt. „Az ironia inherensen magánügynek tűnik.” – *Nem értem, miért inkább magánügy az ironia, mint bármilyen más szellemi alapállás. Magánügy, hogy ki mit választ, de mihelyt közre is kiható cselekvésekben vagy művekben (Don Quijote, Heine költészete és publicisztikája etc.) ölt testet, közügy, melyhez magánemberként kell viszonyulni. Továbbá: ha egy kultúra retorikája historicista, akkor lehetetlent kö-*

vetel, aki ki akarja rekeszteni belőle az irónia lehetőségét. A történelmi szemlélet ugyanis az igazságokat viszonylagosanak mutatja, és a legszentebb hitek mögött is felfedezi az érdeket. Rorty maga nyilvánítja az iróniát az elit ügyének, amikor óvni akarja tőle az ifjúságot.

Az ironikus nem lehet meg öröklött szótára és a maga számára létrehozott szótár ellentéte nélkül. Szüksége van valamire, amiben kételkedhet, amitől elidegenedhet. – Igen! Feltéve, hogy öröklött szótárát asszimilálja előbb.

Feszültség van az emberi egyenlőség eszméje és ama elképzelés között, hogy az emberek testet öltött szótáruk. Ha alapvető kötelességünk a kegyetlenség csökkentése, az egyenlőség előmozdítása, akkor ezzel azt állítjuk, hogy van valami tiszteltetreméltó az emberben, mely független a nyelvtől. Tehát a nem nyelvi képesség, a szenvedés iránti fogékony-ság fontosabb a szótáruk különbözőségénél. – Ez az ellentét azon az indokolhatatlan feltevésen alapul, hogy a szenvedéssel, egyenlőséggel stb. kapcsolatos, ezeket kifejező szavak nem részei a szótárnak.

Az utca embere lényegtelennek nyilváníthatja az ironikusok követeléseit, mert ezek az ő szemében csak az ironikus elméleti metanyelv használatára vonatkoznak. Ezért gondolja úgy, hogy a kapcsolat az irónia és a liberalizmus között laza, az irónia a filozófiában elitistának, a művészetben esztétizáló-nak látszik. – De ha az irónia nem pusztán nyelven belüli fogalom, szótárprobléma, hanem például az elképzeléseink és a valóság közti ellentmondásból és ennek nyelvi következményeiből táplálkozik, akkor az irónia az élet intellektuális önkritikája és a személyiség önteremtésének demokratikus eszköze.

Az ironikus a metafizika és főként a liberális demokrácia alapszavait csak másik szövegnek tekinti, a kis emberi dolgok újabb készletének. Ugyanazon képességek mozgósításával érti meg azokat, akik életüket e szavak köré építik, mint azokat, akik Krisztus vagy a Nagy Testvér szeretete köré építik életüket. – Ismét az a kérdés merül fel,

hogy e „másik szöveg” mögött milyen valóság rejlik, és milyen viszonyt épít ki vele az ironikus ember. (Vagy azzal a feszültséggel, mely e valóság és az ezt pontosan vagy pontatlanul kifejező szöveg között alakul ki.) Szerintem ugyanis az irónia egyik legkiapadhatatlanabb forrása a valóság és az ezt leíró szöveg változó erőterű diszkrepanciája.

Rorty legfőbb gondja, hogy szerinte az ironikus magatartás szubjektivitásra kárhozzat, a személyiség öntörvényű kifejlesztésére, tehát elvezet a szolidaritástól. Másrészt mégis szolidáris akar maradni, mert sok a szenvedés, a megalázás és a kegyetlenség. Mivel a szolidaritás felé mutató elméleti iskolákat (felvilágosodás, marxizmus etc.) elutasítja mint metafizikus kísérleteket az örök igazság valamilyen formájának megmentésére, nem tud hidat verni szociális vágyai és filozófiai meggyőződése között. Könyve végén, hogy kikeveredjen a slamasztikából, az önmagunkban való kételkedés képességéhez folyamodik, mely az utolsó két évszázadban terjedt el kultúrkörünkben. E képesség következtében szerinte immár sokan tudják különválasztani magukban az „Ugyanazt hiszed és kívánod, amit mi?” kérdését a „Szenvedsz-e?” kérdéstől. Mihelyt e szétválasztást végrehajtjuk magunkban, a közügyre vonatkozó liberális kérdések elkülönülnek az ironikus szubjektum problémáitól, és így lehetővé válik, hogy ugyanaz az ember mindkét kérdésre válaszoljon, vagyis az ironikus ember liberális legyen. Ez a megoldás azonban formális. Az „Ugyanazt hiszed és kívánod” fogalomköréből csak mesterként absztrakció segítségével úsztatható a szubjektivitás felségvizeire a szenvedés problémaköre; és a szenvedésre vonatkozó kérdésből is csak mesterségesen iktathatók ki a hitek és kívánások. Az ellentmondás szerintem úgy oldható fel, ha az ironikus magatartás eredményeit nem engedjük át szőröstül-bőröstül a szubjektivitásnak, hanem a benne rejlő kritikát, önkritikát és kételyt a szótárból, melybe Rorty helyezi, visszavonkoztatjuk azokra a valóságdarabokra, amelyekből a szótár – jól-rosszul – töltkezik.